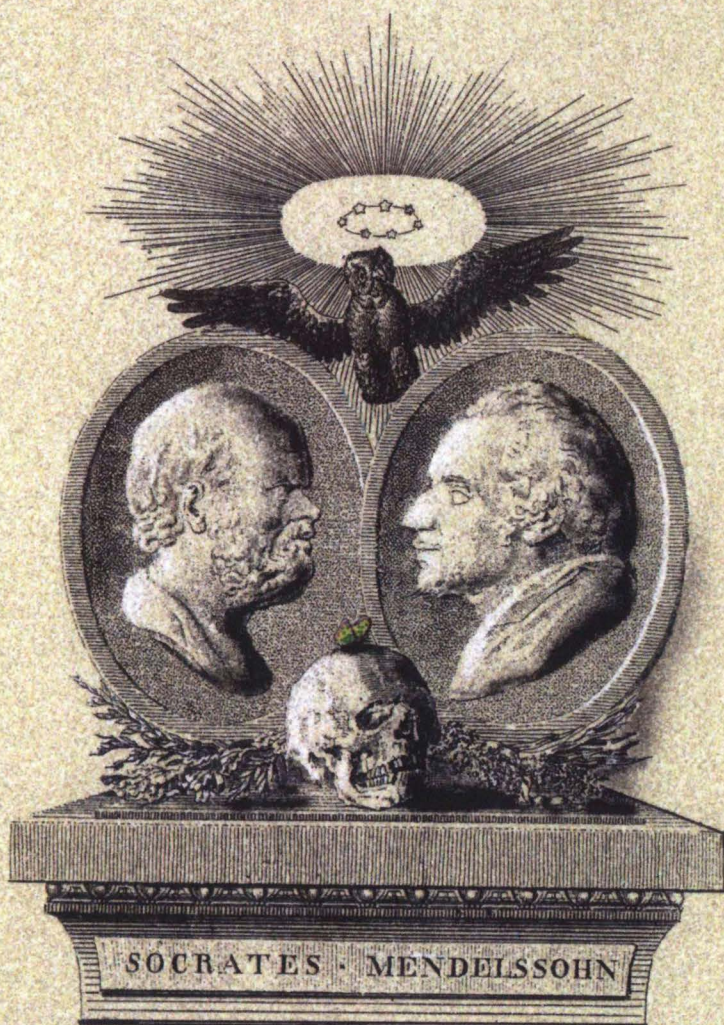

שמואל פיינר

השכלה וה'מטור'יה

תולדותיה של הכות-עבר 'הודית' סודרנית

מרכז דלגן צלח

שמואל פיינר

**השכלה והיסטוריה
תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית**

שמואל פיינר

השכלה והיסטוריה

תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

**מונוגרפיות בתולדות עם ישראל
מפרסומי מרכז זלמן שזר**

המערכת המדעית

**פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), פרופ' מרדכי ברויאר, פרופ' יעקב ברנאי
פרופ' יוסף גורני, מר צבי יקותיאל, פרופ' מרים ירדני, פרופ' יוסף טוב עסיס
פרופ' יוסף שלמון
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון**

**ספר זה יוצא לאור בסיוע
הקתדרה ע"ש בראון לתולדות היהודים בפרוסיה
באוניברסיטת בר-אילן**

התקין והביא לבית הדפוס: יצחק כהן

**מסח"ב 0-097-227-965
מספר קטלוגי 185-364**

**© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ה
Printed in Israel, 1995**

**אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.**

נרפס בדפוס אליניר

הדפסה חדשה: תשע"א

לרבקה רעייתי
ולילדי מרב, אביטל, נעם, עדי ומיכל

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	מבוא: 'השכלה' ו'היסטוריה'
	פרק ראשון: מ'היסטוריה מסורתית' ל'היסטוריה משכילית'
21	בשלהי המאה הי"ח
21	א. אוונגרד משכילי ביהדות גרמניה
24	ב. הלגיטימציה ל'היסטוריה המסורתית' היהודית
31	ג. "משפט השכל הבנוי על הניסיון" — לגיטימציות חדשות
47	ד. היסטוריה רציונליסטית, ריאליסטית ומורליסטית
55	ה. 'העת החדשה' בתמונת העבר המשכילית
76	ו. פנתיאון הגיבורים ההיסטוריים
91	ז. 'היסטוריה משכילית' ושלוחותיה בראשית המאה הי"ט
105	פרק שני: הכרת־העבר בשירות ההשכלה בגליציה במאה הי"ט
105	א. "נושאי לפיד התושיה בארץ מאפליה" — משכילי גליציה
115	ב. ממשיכה של 'ההיסטוריה המשכילית'
130	ג. ההיסטוריה הטבעית של תנועת החסידות
157	ד. "מבוכת הזמן" של המשכיל "האמצעי" — נחמן קרוכמאל
168	ה. אלטרנטיבה ליחוכמת ישראל'
185	ו. תמורות בהשכלת גליציה ומאבק לחירות המחשבה
200	ז. "רוח העת" ואיקונוקלזמה — קליטת הרפורמה הדתית בגליציה
	פרק שלישי: 'ההיסטוריה המשכילית' בגלגוליה ברוסיה
210	בתקופת ניקולאי הראשון (1825–1855)
210	א. "הרעיון משתוקק לצאת אל הפועל" — המצב המשכילי
219	ב. "הנה העת החדשה באה אליכם" — ההיסטוריה האוניברסלית

241	ג. שלשלת ההשכלה בתמונת העבר ההיסטורית של ריב"ל
258	ד. תעמולה משכילית בסיוע טיעונים היסטוריים
262	ה. "התולדה המדינית" ו"התולדה המוסרית" בנדחי ישראל של רש"י פין
273	פרק רביעי: התרחבות ופופולריזציה – הפצת 'ההיסטוריה המשכילית' בתקופת אלכסנדר השני ברוסיה (1881–1855)
273	א. אפיקי הפצתה של הספרות ההיסטורית
283	ב. היסטוריה אינפורמטיבית, אופטימית ופטריוטית
293	ג. "ידיעה מדעית" של העבר בגוון משכילי ומזרח-אירופי
303	ד. ההיסטוריה הפנימית של השכלת מזרח אירופה
309	ה. אברהם מאפו כפופולריזטור של הכרת-העבר המשכילית
317	ו. הירואיקה וזכרונות קדושים בסיפורת ההיסטורית הפופולרית
328	ז. "להטיב המוני העם" – היסטוריה בידיש
339	ח. קלמן שולמן – הפופולריזטור המקצועי הראשון
374	פרק חמישי: משבר 'ההיסטוריה המשכילית' בשנות השישים והשבעים למאה הי"ט
374	א. ההשכלה הרדיקלית – אובדן האופטימיות וחוקי הטבע של ההיסטוריה
403	ב. 'כהונה ומלוכה' – המאבק לתיקונים בדת
416	ג. טיהורה ההיסטורי של החסידות – אליעזר צווייפל
430	ד. מ'היסטוריה משכילית' ל'היסטוריה לאומית' – פרץ סמולנסקין
458	סיכום: הכרת-העבר של ההשכלה וכיוונים חדשים
469	ביבליוגרפיה
505	מפתחות

פתח־דבר

גיבוריו של ספר זה הם היהודים הראשונים המודעים להיותם בניה של 'העת החדשה'. נושאו של הספר הוא המיפגש שבין קליאו, המוזה של כתיבת ההיסטוריה, למינרוה אלילת החוכמה, ועלילתו משחזרת את תמונת ההיסטוריה, שעליה נשענה האידיאולוגיה היהודית המודרנית הראשונה — ההשכלה.

אומנם אין הנחתום מוסמך להעיד על עיסתו, אך בהציעו לקרוא את הדיון הפרטני בהכרת־העבר של ההשכלה במאות י"ח–י"ט, אין הוא פטור מלהצביע על נגיעת הרברים לשיח האינטלקטואלי במקומותינו ובזמננו. משקלה המעצב וקובע הזהות של ההיסטוריה בתודעתם של יחידים ועמים הוא מן האמיתות שאין עוד צורך להוכיחן. נכון הדבר גם לגבי הפלורליזם בהיסטוריה — מספרם של תמונות העבר, דימויו ופרשנויותיו הוא כמספר האמונות, השקפות העולם והאינטרסים השונים והמנוגדים. בשנים האחרונות הולך ומתעצם העניין בזיכרון ההיסטורי הקיבוצי היהודי והישראלי. אבני יסוד בתודעה ההיסטורית של תקופת הגלות (כמו למשל קידוש השם בזמן מסעי הצלב) ויותר מכך מיתוסים לאומיים וציוניים (כגון מצדה, תל־חי, מלחמת תש"ח) נבחנים מחדש בפולמוסים ערים, שנגיעתם האקטואלית והפוליטית המיידית מפקיעה אותם מרשותם הבלעדית של ההיסטוריונים המקצועיים. אם "הפסימיות כלפי ההווה והספקנות כלפי העתיד" מאפיינות, כפי שהצביעה לאחרונה אניטה שפירא (אלפים, 10 [תשנ"ה]), את הפוסט־מודרניזם הישראלי ואת מגמת הרוויזיה ההיסטורית, הרי שאני מבקש להצביע על השלב המוקדם, הראשוני והיסודי של צמיחת המודרניזם היהודי גופו. החל מאותה שעה היסטורית שבה "גילו" המשכילים מתוך אופטימיות גדולה את 'העת החדשה', גיבשו את אחוס המודרניות והשליכו אותו על העבר כדי להמציא, ניתן לומר, מעין מסורת יהודית אלטרנטיבית שלה עתיד זוהר, הונח הבסיס התקדימי לכלל מדרשי הזמן ההיסטורי בתרבות היהודית המתחדשת.

אף אותו פרק היסטורי של תנועת ההשכלה האירופית והיהודית, העומד כאן במוקד, איננו פרק חתום שרק חובבי נושנות מסוגלים למצוא בו עניין. קודם לכל ראוי לתת את הדעת לעובדה, שהמשכילים הם שפתחו לפני יותר ממאתיים שנה את

פרשת מאבקי התרבות המתמשכים שלנו. אלא ששאלת מורשתה של ההשכלה היא גם קריטית במיוחד באקלים התרבותי הפוסט־מודרניסטי מכאן והתחזקות העמדה הפונדמנטליסטית מכאן. מושגים וערכים כגון רציונליזם, קידמה, חרות, שוויון, סובלנות, חינוך מוסרי והומניזם אוניברסלי — ממוצרי הבסיס של תרבות ההשכלה — מוצגים יותר ויותר באור ספקני. תוקפם של אלה מופקע אם בשם היחסיות מפוררת הערכים המוחלטים וקריסת האמונות הגדולות, ואם בשל סיווגם כעומדים בסתירה כביכול לערכים דתיים.

שפר מזלי ולאורך דרכי בלימוד ובחקר ההיסטוריה היהודית עמדו ליצידי מורים מעולים, עמיתים וידידים, שחיבוריהם ושיחתם הפרו והעשירו את עולמי. את הגירוי הראשון לכירור תפקידה המכריע של הכרת־העבר בהיסטוריה של הרעיונות העניקו לי מורי הראשונים באוניברסיטה העברית בירושלים ובראשם הפרופסורים שמואל אטינגר ז"ל, יעקב טלמון ז"ל ומיכאל גרץ. מאז שנכנסתי לעולמה של ההשכלה מצאתי בפרופ' שמואל ורסס, אבי חכמי ההשכלה בזורנו, מורה, מדרך בקיא ומנוסה וקורא נאמן, והוא ראוי להוקרה מיוחדת מצידי ולברכות חמות בהגיעו לגבורות. ביסודו של הספר עבודת הדוקטור שהוגשה לאוניברסיטה העברית בשנת תש"ן והוכנה בהדרכתם של שני מורי ורבותי פרופ' עמנואל אטקס ופרופ' ישראל ברטל. תרומתם הרבה, בעצה שקולה, במחשבה בהירה, בהתלהבות וברעיונות מקוריים, מעמידה אותם כאבות רוחניים לספר זה. תודתי גם למורים ולעמיתים רבים בישראל ומעבר לים, שבשנים האחרונות עקבו אחרי עבודתי, מי מרחוק ומי מקרוב, בעניין, בעצה ובעידוד ונסכו בי משנה אמונה בדרכי.

תודה מקרב לב למר צבי יקותיאל, מנהלו הכללי של מרכז זלמן שזר, שזימן לי אכסניה חמה לספר ודאג לכל שלבי הכנתו המייגעים עד להשלמתה המוצלחת של המלאכה. תודה ליצחק כהן, שהתקין במסירות את כתב־היד והביאו לדפוס, לאריאלה שקדי, שניפתה את עלי ההגהה מטעויות ולרניאלה אשור, שהכינה את המפתחות. הקתדרה ע"ש בראון לתולדות היהודים בפרוסיה באוניברסיטה בראיין, שבראשה עומד פרופ' צבי בכרך, סייעה במימון ההדפסה.

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים אוצר במכמניו את רוב רובם של החיבורים והארכיונים ששימשו לי בהכנת הספר, ואף תמונות המשכילים המופיעים בו נלקחו מתוך אוסף שבדרון באדיבות מחלקת כתבי־היד של הספרייה.

שמואל פיינר

בעה"ת, ירושלים

ניסן תשנ"ה

מבוא: 'השכלה' ו'היסטוריה'

מי זה האיש אשר לבו לב בשר ועל שפל מעמד עמנו לא יאנח? ... ולמען נדע את אשר ביכולתנו לעשות נשים עין על דברי ימים הקדמונים לראות משם תהלוכות הזמן ופעילות בני אדם אשר חיו אז, דרכיהם ומדותם... על ידי התבוננות הזה יראה לנו הדרך אשר נלך עתה, אחר שנדמה זמן לזמן ואדם לאדם ומעמד למעמד.

(י"ש ביק, הצפירה, 1823)

לכל מגמה חברתית, תרבותית ופוליטית שצמחה בתולדות עם ישראל בעידן החדש התלוותה הכרת עבר מסוימת, שתמכה בזהותם הקולקטיבית, כמשנתם הרעיונית ובפעילותם של נושאייה, וסיפקה להם הצדקה בפני עצמם, בפני החברה היהודית בת זמנם ובפני ההיסטוריה. דומה שכמעט כל אידיאולוגיה חדשה נוסחה גם בסכימה היסטורית ופנתה אל העבר כדי לכוון ולברור מתוכו את הראויים לשמש גיבוריה, ואף כדי לבנות את מיגוון המיתוסים ההיסטוריים שזיינו אותה. מן הצד שכנגד, מעידה תמונת ההיסטוריה שיצרה כל תנועה פחות על העבר כשלעצמו ויותר על דמותם, על שאיפתם ועל משאלות ליבם של יוצריה ומגייסיה. בספר זה נבחרה כמקרה-מבחן ההשכלה היהודית של המאות הי"ח-י"ט — האידיאולוגיה המודרנית הראשונה בתולדות ישראל, שהופיעה כמיפנה הזמנים החדשים ונישאה על-ידי המשכילים: היהודים הראשונים שחיו מתוך מודעות להיותם מודרניים, והסיקו כי בעידן מודרני מתבקשת תוכנית מקיפה של שינוי בחיי הרוח ובעולם המעשה של החברה היהודית. מה היה טיבה של ה'היסטוריה' שיצרו המשכילים, באילו טקטיקות נעשה בה שימוש ומה היו היעדים שלמענם גויסה — אלו הן כמה מן השאלות שיעלו במפגש זה שבין 'השכלה' ו'היסטוריה'.

טיפוחה של ההיסטוריה והעיסוק המחקרי והאידיאולוגי בה ליוו את תהליכי המודרניזציה באירופה של העת החדשה. התמורות ביחס אל העבר והערכתו מחדש, הגישה הביקורתית למקורות שנחשבו עד אז בעלי מעמד סמכותי בלתי מעורער, חילונה של ההיסטוריה, ההתנתקות מן החשיבה ההיסטורית התיאולוגית ורתימת ההיסטוריה לשירותן של אידיאולוגיות חברתיות ופוליטיות מודרניות, הן כמה

מסימניה של הכרת־העבר המודרנית.¹ הסברה, כאילו פריחתה של ההיסטוריה נזקפת כולה לזכותה של המאה הי"ט, אשר גילתה לכאורה את העולם ההיסטורי ואשר בה גובשה ההיסטוריוגרפיה במסגרות אקדמיות פרופסיונליות, עוצבה התפיסה ההיסטוריסטית ונוסחה ההיסטוריוסופיה האידיאליסטית — סברה זו הוזמה בספרות המחקר זה מכבר. המחקר שעניינו תולדות ההיסטוריוגרפיה האירופית הראה, כי מדובר בתהליך רב־שלבי, שראשיתו ב'מהפיכה ההיסטורית' של המאות הט"ו–ט"ז, וכי דימוים של 'הפילוסופים' בני המאה הי"ח, כמי שהיו 'שבויים' בקונספציות א־היסטוריות או אנטי־היסטוריות, דורש חיקון יסודי. כיום אין תרומתה של תנועת ההשכלה האירופית להיסטוריוגרפיה החדשה ולחשיבה ההיסטורית המודרנית מוטלת עוד בספק.

החוקרים את תולדות ההיסטוריוגרפיה האירופית דנו בחיבוריהם ההיסטוריים של וולטר, מונטסקיה, יום (D. Hume), גיבון, הרדר, שלצר (A.L. Schlözer), גטרר (J.C. Gatterer) ואחרים.² בטרפילד (H. Butterfield) הצביע על הישגיהם במחקר הפילולוגי וההיסטורי של ההיסטוריונים מאוניברסיטת גטינגן שבצפון גרמניה, ועל חשיבותם כתשתית וכהכנה לאסכולה ההיסטורית של ראנקה.³ רייל (P. Reill) הקדיש מחקר ספציפי מפורט להוכחת הזיקה שבין Aufklärung (השכלה) להיסטוריה בגרמניה של המאה הי"ח, ולהוכחת צמיחתו של ההיסטוריוזם כבר במאה זו.⁴ במחקרים אלה ואחרים התבררו חידושיה של ההיסטוריוגרפיה המשכילית, שהציגה פרשנות חדשה להיסטוריה האוניברסלית, הסברים היסטוריים חדשים, חלוקה חדשה של ההיסטוריה לתקופות וספקטרום היסטורי רחב יותר, הפותח לתיאור הן תחומים נוספים של יצירה אנושית מעבר לפוליטיקה ולביוגרפיה

1 ראה בין השאר: D. Kelly, *Foundations of Modern Historical Scholarship*, New-York 1970; P. Burke, *The Renaissance Sense of the Past*, New-York 1970; D. Hay, *Annalists and Historians*, London 1977; ע' פונקשטיין, 'המשכיות וחידוש במאה הי"ז', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 6 (תשמ"א), עמ' 105–131; ק' בקר, הקריה של מעלה בהגות המאה השמונה־עשרה (1932). תרגום: א' אמיר, תל־אביב 1979; י' טלמון, המשיחיות המדינית, השלב הרומנטי, תל־אביב חשכ"ה, עמ' 9–10; נ' רוטנשטריך, המחשבה היהודית בעת החדשה, א, תל־אביב 1966, עמ' 9–20; הנ"ל, על הקיום היהודי בזמן הזה, מרחביה ותל־אביב תשל"ב.

2 J.W. Thompson, *A History of Historical Writing*, I, New-York 1942; R.N. Stromberg, 'History in the Eighteenth Century', *Journal of the History of Ideas*, 12 (1951), pp. 295–304; J.B. Bury, *The Idea of Progress*, New York 1970; G. Iggers, *New Directions in European Historiography*, London 1984, pp. 3–20

3 H. Butterfield, *Man on his Past*, Cambridge 1955, pp. 32–61

4 P.H. Reill, *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*, Berkeley 1975

והן מרחבים גיאוגרפיים חדשים.⁵ ביורי (J.B. Bury), קסירר (E. Cassirer), ברלין (I. Berlin), לואת' (K. Löwith) ויוֹבֵל, כחננו את הגותם הפילוסופית של משכילים כלסינג, הרדר וקאנט על ההיסטוריה; בעוד שבקר (C. Becker) וגאי (P. Gay) הבליטו במיוחד את קוויה של תמונת העבר המשכילית ואת דרכי ניצולו של העבר ההיסטורי על-ידי המשכילים.⁶ מחקריו האחרונים של י' אריאלי עמדו על מהפכנותה של תפיסת העבר המשכילית ועל מגמת החילון שבה;⁷ וכמעט בכל חיבור מסכם שעניינו תולדות ההשכלה האירופית, כמו זה של המסון (H. Hampson) או מולר (H. Möller), מוקדש פרק נרחב ליחסה של ההשכלה אל ההיסטוריה.⁸ במאמר פרי עטו של ההיסטוריון הגרמני יורגן קוקה (J. Kocka), הכלול בספר שהופיע לפני שנים מעטות ונושא את השם *Geschichte und Aufklärung* (היסטוריה והשכלה), מוצגת מרכזיותה של ההיסטוריה בהשכלה הגרמנית של המאה הי"ח כאחת המסקנות הברורות שאליהן הגיע מחקר ההשכלה בימינו.⁹

לעומת זאת, ספרות המחקר שעניינה תולדות תנועת ההשכלה היהודית ותולדות הספרות העברית החדשה, המשיכה תקופה ארוכה להתעלם כמעט לחלוטין מיחסם להיסטוריה של המשכילים היהודים. העדרם של היסטוריונים מובהקים ויצירות היסטוריוגרפיות מקיפות ומגובשות עד העשור השלישי של המאה הי"ט (מרדכי-מרקוס יוסט) תרם ללא ספק לטענה בדבר חוסר העניין בעבר ההיסטורי במחנה המשכילים. הערתו של משה מנדלסון במכתב שבו הודה: "תמיד מפק אני בשעה שעלי לקרוא משהו היסטורי", שימשה לרבים ראיה נצחת לחוסר העניין של המשכילים בהיסטוריה. היא נוצלה כבר בביקורתו הנוקבת של פרץ סמולנסקין על מנדלסון ו"השכלת ברלין" כהוכחה לתלישותם משורשים לאומיים יהודים, וחזרה

5 י' אריאלי, 'אופקים חדשים בהיסטוריוגרפיה של המאות 18–19', בתוך: עיונים בהיסטוריוגרפיה, קובץ מאמרים, בעריכת: מ' צימרמן, מ' שטרן, י' שלמון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 145–168.

6 E. Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Boston 1966; K. Löwith, *Meaning in History*, London 1976; P. Gay, *The Enlightenment*, I, New York 1966. והפילוסופיה של ההיסטוריה, ירושלים תשמ"ח; I. Berlin, *Vico and Herder*, London 1976; י' אריאלי, "העת החדשה" ובעיית הסקולריזציה עיון היסטוריוגרפי, בתוך: כהונה ומלוכה, יחסי דת ומדינה בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 165–216; O. Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, Cambridge 1975, pp. 189–228.

8 H. Hampson, *The Enlightenment*, London 1987, pp. 232–250; H. Möller, *Vernunft und Kritik, Deutsche Aufklärung im 17. und 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1986, pp. 144–189.

9 J. Kocka, *Geschichte und Aufklärung*, Göttingen 1989, pp. 140–159.

גיבוריו של הספר הם היהודים המודרניים הראשונים המודעים להיותם בניו של עידן חדש ומשופר. נושאו הוא המיפגש שבין קליאו, המוזה של כתיבת ההיסטוריה, למינרווה, אלילת החוכמה וסמל הנאורות. עלילתו משחזרת את תמונת ההיסטוריה, שעליה נשענה האידיאולוגיה היהודית המודרנית הראשונה - ההשכלה.

החל מאותה שעה בשלהי המאה השמונה-עשרה, שבה גילו המשכילים מתוך אמונה אופטימית גדולה את אורה המפציע של "העת החדשה", גיבשו את אתוס המודרניות והשליכו אותו על העבר האוניברסלי והיהודי כדי להמציא מעין מסורת יהודית אלטרנטיבית ובעלת עתיד זוהר, הונח הבסיס התקדימי לכלל מדרשי ההיסטוריה בתרבות היהודית המתחדשת. מה היתה דמותה של "ההיסטוריה" שיצרו המשכילים? באילו טקטיקות נעשה בה שימוש? מה היו היעדים האידיאולוגיים והתעמולתיים שלמענם גויס העבר? מה היו התהפוכות בהתייחסות אל העבר מראשית ההשכלה בגרמניה בדורו של מנדלסון ועד לצמיחת הלאומיות המודרנית בחוגי המשכילים של מזרח אירופה בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה? - אלו הן כמה מן השאלות העולות ממחקר זה, המצביע על מקרה אחד של פרשנות אידיאולוגית להיסטוריה והמבקש להאיר את תנועת ההשכלה היהודית מזווית ראייה חדשה.

ד"ר שמואל פיינר הוא מרצה במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן. בין חיבוריו: מהשכלה לוחמת להשכלה משמרת - מבחר מכתבי רש"י פין (תשנ"ג) ומאמרים שונים לתולדות ההשכלה היהודית בגרמניה ובמזרח אירופה.

עיצוב הסמיפה: נדבון דן

דאנאקוד 185-364